

4. Навіщо “Нібулону” флот? // Решетилівський вісник. – 2009. – 12 черв. – С. 3.
5. Олієжирова галузь потерпає через брак вагонів // Агробізнес сьогодні. – 2012. – № 23. – С. 8.
6. Піддубна Л. І. Конкурентоспроможність економічних систем : монографія / Л. І. Піддубна. – Х. : Інжек, 2007. – 368 с.
7. Потенціал України дозволяє производити продукцію високого качества с низкими затратами – посольство Германии [Електронний ресурс] / АПК-Информ. 2011.07.18. – Режим доступа : <http://www.apk-inform.com>
8. Рижков О. Державним субсидіям ні! Малопопулярний в Україні слоган взяли на озброєння фермери Нової Зеландії / О. Рижков // Пропозиція. – 2008. – № 11. – С. 18–19.
9. Рижков О. Експорт зернових: потенціал чи імпотенціал? / О. Рижков // Пропозиція. – 2012. – № 2. – С. 14–16.
10. Торгівля ф’ючерсами на українську пшеницю в Чикаго: не все так просто, як здається // Пропозиція. – 2012. – № 6. – С. 12–16.
11. Хершберг Э. Глобальная реструктуризация, знания и обучение / Э. Хершберг // Вопросы экономики. – 2004. – № 8. – С. 66–76.
12. Яблоновская Т. Зато ячмень отличный / Т. Яблоновская // Эксперт. – 2006. – № 39. – С. 24–28.
13. 20 вагонів-зерновозів ... // Агробізнес сьогодні. – 2012. – № 3. – С. 9.
14. Andersson T. The Cluster Policies. Whitebook. / Т. Andersson, S.Schwag, 2004. – Р. 29–31.
15. Credit Agricole співпрацює з аграріями з 1894 року: вже тоді ми кредитували агробізнес // Пропозиція. – 2012. – № 9. – С. 10.

Надійшла до редколегії 04. 11. 2014 р.

УДК 351.334

К. Я. КУЧЕРЯВА

КООПЕРАЦІЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЯК ОБ’ЄКТ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Визначено специфіку процесів кооперації в аграрній сфері. Обґрунтовано необхідність державного регулювання розвитку кооперації в аграрному секторі національної економіки.

Ключові слова: кооперація, аграрний сектор, державне регулювання.

The specific features of cooperation processes in the agricultural sphere have been identified. The necessity for government regulation of cooperation

development in the agricultural sector of the national economy has been substantiated.

Key words: cooperation, agricultural sector, government regulation.

Загальноновизнаним є факт, що рівень продуктивності в сільському господарстві є нижчим порівняно з промисловістю. Але протягом останніх років, а згідно з прогнозами й надалі, саме аграрний сектор лишатиметься драйвером економічного зростання національної економіки. Тенденції післякризового відновлення світової економіки також змушують по-новому поглянути не стільки на місце, скільки на якість цієї традиційної для нас сфери господарства. Формування нової моделі економічного розвитку в посткризових умовах має базуватися на посиленні ролі внутрішнього ринку як чинника економічної динаміки. Протягом останніх років саме аграрний сектор України, поряд з енергетичним комплексом, визнано моделюють. Задля запобігання ризику “затягування” України в аграрну модель розвитку подальша розбудова агропромислового комплексу країни має базуватися на посиленні розвитку вертикальної кооперації, що дасть змогу цілісно відновити агропромисловий комплекс країни [1]. Тож цілком логічно постають питання необхідності й місця держави в цьому вкрай складному й важливому процесі.

Дослідженням проблем кооперації в аграрному секторі займаються такі вчені, як Ф. Горбонос, В. Зіновчук, А. Корягіна, А. Пантелеймоненко та ін. [4; 6; 12]. Питання механізмів державного регулювання кооперації в аграрному секторі висвітлюються в роботах В. Бабаєва, Н. Статівки та ін [2; 13]. Державне регулювання аграрного сектора розглянуто в роботах таких науковців як М. Латинін, М. Мироненко та ін. [9; 11]. Проблема державного регулювання кооперації в аграрному секторі поєднує в собі масиви питань окремо державного регулювання, аграрного сектора, кооперації. Тому дослідження в цій царині, як правило, націлені на відображення одного з цих аспектів. Значна частина робіт, присвячених означеній проблематиці, зорієнтована на висвітлення обслуговуючої кооперації. Однак в умовах посилення уваги міжнародної спільноти до питань функціонування реальних секторів економіки та подальшої інтеграції національної економіки до європейського простору проблема кооперації в аграрному секторі потребує поглибленого дослідження на основі комплексного підходу. А саме щодо необхідності та значення державного регулювання вказаних процесів й окреслення напрямів його вдосконалення у майбутньому.

Метою статті є визначення особливостей розвитку кооперації в аграрному секторі економіки України й обґрунтування необхідності державного регулювання цих процесів.

Розглядаючи кооперацію аграрного сектора в якості об'єкта державного регулювання, першочерговим завданням маємо зупинитися на сутності категорії “кооперація” та специфіки цього явища в аграрній сфері. Людство

здавна й дотепер використовує досвід співробітництва, об'єднання фізичних і матеріальних зусиль, часткового усупільнення власності, що є не просто способом досягнення спільних цілей, а засобом відтворення умов життя. Зародження ідеї кооперативного руху пов'язують з появою творів соціалістів-утопістів Т. Мора, Д. Уїнстенлі, Т. Кампанелли та ін., в яких була здійснена спроба окреслити контури “справедливого суспільства”. Так під дією ідей передових мислителів відбувався пошук шляхів покращання життя населення. Їм передувало критичне наростання антагоністичних настроїв і кооперація, що наскрізно пронизувала суспільне життя ще в ранніх цивілізаціях вийшла на його поверхню й тепер була покликана “захистити” трудовий народ. Звернення до ідеї кооперації в умовах пошуку шляхів вирішення наростаючих у суспільстві протиріч між пролетаріатом і капіталістом, багато в чому зумовило в подальшому підвищену увагу до кооперації з точки зору протиставлення її капіталістичному способу виробництва.

Значної уваги обґрунтуванню соціальних основ кооперації надавали вчені дорадянського періоду. Так, на переконання М. Туган-Барановського, “кооперацію слід визнати організацією з певними класовими рисами” [16]. Віднесення ж кооперативу до позакласових організацій автор вважає чисто формальним тлумаченням зовнішніх ознак кооперативу. Видатний учений-кооператор в аграрній сфері О. Чаянов, не відкидаючи антагоністичного забарвлення цього явища, наголошував, що капітал весь час вишукує найкращі форми експлуатації, ті, що приносять “більші проценти”. І часом такими формами виступають не капіталістичні, а кооперативні чи змішані форми. Зокрема, в сільському господарстві, в силу технічних умов сільськогосподарського виробництва має місце процес вертикальної кооперації. З соціальної точки зору, автор вважав доцільним говорити про кооперацію не як про кооперативний рух, а як про кооперативні рухи. У майбутньому він вбачав у кооперації, а саме в сільськогосподарській кооперації, не просто “технічний засіб соціальної групи”, а основу господарського укладу нового типу [17].

Особливої уваги заслуговують дослідження К. Маркса, який доводить, що кооперація, з одного боку, дозволяє розширити просторову сферу праці, з іншого – дозволяє відносно звужити сферу виробництва. Наслідком одночасної дії цих процесів є скорочення невиробничих витрат виробництва (*faux frais*), підвищення виробничої сили праці, що може досягатися, залежно від особливостей виробничого процесу різними способами. Поступово К. Маркс доходить висновку – кооперація є вихідною формою капіталістичного способу виробництва [10]. Він один з перших, хто наглядно продемонстрував, що кооперація як економічне явище є джерелом появи специфічної комбінованої виробничої сили.

Кооперація пронизує всі суспільні відносини, є своєрідним “мастилом” механізму взаємодії людини й засобів праці, що формують продуктивні сили

суспільства. Вона передбачає встановлення раціональних пропорцій у затратах робочої сили й засобів виробництва. Адже кооперація без внутрішнього пошуку структури не існує. Таким чином, кооперація являє собою всезагальну організаційну форму праці. Для різних соціально-економічних формацій характерні свої специфічні форми й методи суспільної організації праці. Але за будь-якого економічного ладу суспільства об'єктивною є необхідність сполучення робочої сили із засобами виробництва. Це обумовлює універсальний характер кооперації, адже у своєму поступальному розвитку людство постійно знаходить нові, вищі форми взаємодії та господарських зв'язків. Вищевказане визначає об'єктивну природу кооперації, що впливає, перш за все, з об'єктивності потреб і інтересів людей, які є проявом об'єктивної необхідності існування людини як біологічної й соціальної істоти та визначають зміст і направленість її діяльності. З іншого боку, ми не можемо лишати поза увагою того факту, що кооперація є могутнім інструментом у відстоюванні інтересів певних груп. І тут ключовим фактором виступає воля людини як суб'єкт відносин кооперації. Таким чином кооперація несе в собі й суб'єктивне начало. Взагалі суб'єктивним проявом економічного життя суспільства є свідомість людей, їх воля, ціннісні орієнтації. Мається на увазі економічне усвідомлення людей, результатом якого є поява певних мотивів діяльності, устремління, суб'єктивної зацікавленості в тих чи інших діях.

Досліджуючи сутність кооперації, різні науковці вкладали свій зміст, роблячи акцент на її соціальному, економічному чи то демократичному змісті. Здебільшого науковці підходять до цієї проблематики з двох позицій, наголошуючи на двоякій природі кооперації: кооперація як явище чи специфічний процес та як організаційна форма. На наш погляд, більш слушним є підхід до розуміння сутності поняття “кооперація” в розрізі трьох площин: організаційно-інституційній, економічній та соціальній, що більш повно віддзеркалює багатоаспектний характер цієї категорії [6; 12]. Одностайними дослідники є у визнанні низку переваг, які надає кооперація. Усі вони є результатом того, що кооперація “спричиняє появу нової продуктивної сили, яка значно перевищує продуктивність окремо взятих її складових” [4]. Спрацьовує синергетичний ефект, що має наслідком появу якісно нових джерел розвитку, підвищення ефективної діяльності в результаті поєднання окремих факторів в єдину систему. Тобто сама синергія є можливою тільки за умови взаємодії, кооперування [1]. Більше того такі характер та природа системи, що утворюється внаслідок цих ефектів зміни, дають підстави вченим говорити про нові “експлоярні форми” в економіці. Форми, що мають свою логіку розвитку й не вписуються у звичні схеми теоретичної науки [18]. Завдяки придбаним властивостям та новим якостям система здобуває резервів, здатних забезпечити її функціонування як самоорганізуючому організму, спроможному до саморегулювання.

Як зазначалося, суб'єктами кооперативних відносин виступають люди, які, з одного боку, через об'єктивну складову таких відносин є а priori її

учасниками, з іншого – через суб'єктивну складову, а саме в процесі вільного спілкування, обміну думками, ідеями, що посилюють соціальні зв'язки між різними суб'єктами, можуть самі впливати на процеси кооперації. Зазначені форми взаємодії, комунікації людей є механізмами самоорганізації системи й свідчать “про наявність у системі внутрішніх управляючих центрів, які мають свою мету і цілі” [7]. Дійсно, кооператив як організаційна форма кооперації, є немислимим поза інституту самоорганізації.

Таким чином кооперація в широкому розумінні є складною взаємодією суб'єктивних та об'єктивних її сторін. Об'єктивність кооперації як вихідної організаційної форми праці породжує синергетичний ефект, визначає її як структуроутворюючий фактор. Адже на кожному щабелі історичного розвитку перехід від простіших до більш складних форм кооперації супроводжується революційними структурними змінами в організації безпосереднього і суспільного виробництва. З іншого боку, як явище суб'єктивне вона проявляє себе як суспільний рух, постає у формі суспільно-економічних організацій, самоорганізовуючих, автономних форм. Тож дана категорія є наскрізною, збірною, в той же час сама по собі виступає як організаційний фактор зростання суспільної продуктивності праці.

У рамках поглиблення інтеграції України в ЄС і світовий економічний простір питання кооперації в аграрному секторі постало з усією гостротою. Адже в ЄС саморегульвні громадські організації є досить потужними й мають реальний вплив на формування аграрної політики. Та з'ясування будь-яких аспектів у розрізі даної проблематики неможливе без урахування специфіки кооперації в аграрній сфері. Перш за все, особливості цих процесів зумовлені специфікою сільського господарства як такого, що є системоутворюючим для аграрного сектора. Загалом, специфіку кооперації в цій сфері визначає сукупність факторів, які умовно можна поділити на дві групи. Одні з них з плином часу не втрачають свого впливу, є відносно сталими. До цієї групи в основному належать ті фактори, що безпосередньо пов'язані із сільським господарством. Інші з часом втрачають свою вагу, або ж, навпаки, набувають більшого значення, є більш змінними. Такий розподіл є умовним, адже зазначені фактори є взаємозалежними та взаємообумовлюючими. Тож особливість розвитку процесів кооперації в аграрному секторі обумовлена низкою факторів, які можна доповнити особливостями функціонування вітчизняного агровиробництва [5; 13; 17] (табл.).

Якщо досі йшлося про умови розвитку кооперації, то однією із ключових причин організації кооперативів є мінливість ринкової структури. Кооперативи виникають як реакція на неспроможність ринків досягти ідеального стану [5]. Тож вони частково перебирають на себе завдання держави нівелювати вади ринку. Саме зважаючи на соціальну та економічну значущість створення ефективної системи кооперації, науковці вважають допустимим, а іноді необхідним державне регулювання процесів кооперації в різних її проявах. Під державним регулюванням розуміють процес

вироблення державою системи правил, механізмів, які забезпечують їх реалізацію і захист та обумовлюють коригування поведінки економічних агентів і, отже, переведення макроекономічної системи в цілому або її окремої підсистеми в бажаний стан [13]. У науковій літературі для позначення впливу держави на економіку поряд з поняттям “регулювання” застосовують термін “управління”. Уважається, що регулювання є похідною від управління, тому що державне управління охоплює значно ширше коло державних функцій [9; 13].

Таблиця

Фактори, що визначають специфіку кооперації в аграрному секторі

<i>Основні фактори</i>	<i>Фактори, що обумовлюють особливості кооперації у вітчизняному агросекторі</i>
<ul style="list-style-type: none"> - рівень розвитку продуктивних сил; - стан аграрних відносин, що пов’язані з використанням землі, як всезагального, специфічного і вільно невідтворюваного засобу виробництва; - наявність диференціальної ренти та сезонний характер виробництва; - необхідність врахування законів живої природи; - сільське господарство є постачальником сировини практично для всіх галузей виробництва; - суттєва частина доходу, що створюється в сільському господарстві, розподіляється і реалізується в інших галузях; - горизонтальна кооперація сільського господарства порівняно з вертикальною має більш вузькі межі. Це пов’язано з існуючими об’єктивними межами концентрації землі і праці в рамках одного підприємства; - глибина державного регулювання 	<ul style="list-style-type: none"> - хаотичний характер аграрних реформ останніх років; - розвиток процесів кооперації в умовах перехідної економіки; - запізниле порівняно з розвиненими країнами формування кооперативної системи, що ставить вітчизняних кооператорів у більш жорсткі умови виживання; - посилення конкурентної боротьби з боку агробізнесу, що своїм наслідком має суттєве посилення в кооперативах економічної складової; - слабка соціальна база кооперації; - паралельна розбудова державних інституцій нашої молодой держави, що поки що вчиться “працювати” в умовах ринку також часом стає на заваді

Але і те, і інше здійснюється державою через єдину систему законодавства та органів державного управління галузю. Дана система в своїй сукупності являє собою інструмент реалізації аграрної політики держави. Державне управління та державне регулювання є формами реалізації виконавчої влади, основне призначення яких – забезпечення практичного виконання законів. Основна відмінність полягає в тому, реалізацію яких інтересів вони забезпечують: державне управління здійснюється у сферах, де необхідним є забезпечення першочергової реалізації публічних інтересів, а державне регулювання – у сферах, де необхідно досягти балансу публічних і приватних інтересів. Багато авторів, виходячи з того, що пряме втручання в недержавні

сільськогосподарські організації не повинно мати місця, стверджують, що під державним регулюванням агропромислового виробництва мається на увазі непрямий (здійснюваний переважно економічним стимулюванням) управлінський вплив на соціально-економічні процеси як у державному, так і в приватному секторах агропромислового виробництва [11; 15].

Згідно з історичним досвідом виникнення та діяльності кооперативів, вони у своєму розвитку проходять три основні стадії. Спочатку відбувається розроблення та поширення кооперативної ідеї серед широких верств населення ззовні – зароджується кооперативний рух. Далі, на другій стадії, до процесу втручається держава, яка шляхом адміністративного впливу та правових норм намагається його врегулювати. На третій стадії кооперативний рух набуває масового характеру, йому притаманні самостійність, здатність впливати на урядову політику [8]. Розвиток національного кооперативного руху в аграрній сфері свідчить, з одного боку, про чималий досвід та формування достатнього економічного й соціального базису для його подальшого нарощування. З іншого – ці процеси носять безсистемний, стрибкоподібний характер. Попри те, що зростання чи спад активності у сфері кооперативного розвитку напряму залежить від обсягу й глибини державного втручання є визнаним фактом, кроки держави в цьому напрямі не набули рішучості та системності [2]. Динаміка означених процесів лишається вкрай нерівномірною в територіальному, функціональному та галузевому розрізі. Наразі в аграрному секторі наявні ознаки дуальної організаційної структури: з одного боку аграрна еліта і власники капіталу неаграрного походження з їх стремлінням до максимізації прибутку від аграрного бізнесу, з іншого – індивідуальні та дрібнотоварні господарства з їх потребами продовольчого самозабезпечення і виживання села [3]. Склалася ситуація консервування – начебто маємо всі передумови для розвитку кооперації, але структурні деформації та непослідовність у діях держави гальмують ці процеси. Ми ніби “застигли” між першим і другим етапом. Не слід забувати, що первинною ланкою сільськогосподарської кооперації є кооператив як об’єднання фізичних осіб. Тому просування ідей кооперації можливе за умови відповідного рівня зрілості таких кооперативів, формування “цивілізованих кооператорів”. Функція створення сприятливих умов для формування таких кооперативів лежить безпосередньо на державі.

Питання державного втручання в будь-які процеси завжди є дискусійним. Щоб визначитися, слід відповісти на питання, чи наблизить ця політика країну до цілей її економічної політики; чи існує інша політика, яка наблизить країну до цих цілей з таким же або кращим результатом. Якщо відповідь на перше питання ствердна, а на друге негативна, то державне втручання вважається доцільним. Відповідь на друге питання очевидна – подальший розвиток сільськогосподарської кооперації потребує за нинішніх умов забезпечення державою сприятливих умов для її первинної ланки – кооперативів. Щодо першого питання, то згідно зі

Стратегією розвитку аграрного сектора економіки України за мету ставиться створення організаційно-економічних умов для ефективного розвитку аграрного сектора на основі єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства для стабільного забезпечення населення країни якісним, безпечним, доступним продовольством та промисловості сільськогосподарською сировиною [14]. Тож, повертаючись до проблеми доцільності державного втручання у процеси розвитку кооперації в аграрному секторі, зазначимо, що на сучасному етапі така підтримка необхідна, але за умови, що вона дійсно базуватиметься на заявлених у Стратегії принципах.

Проблема державного регулювання розвитку кооперації в аграрному секторі економіки є вкрай актуальною й вимагає всебічного вивчення з урахуванням специфіки кооперативних відносин в аграрній сфері. Наразі динаміка кооперативного руху в Україні має дискретний характер, що вимагає адекватного і своєчасного регулювання з боку держави та вдосконалення відповідних нормативно-правових та організаційно-економічних механізмів. Тож на нашу думку, державне регулювання розвитку кооперації в аграрному секторі економіки України являє собою цілеспрямований вплив держави на кооперативні відносини шляхом видання нормативно-правових актів, організації діяльності державних органів, які здійснюють це регулювання переважно економічними методами. Метою регулювання має стати підвищення продуктивності праці в аграрному секторі, забезпечення позитивної динаміки економічного зростання внутрішнього сільгоспвиробництва й закріплення України на міжнародній аграрній арені в якості високотехнологічного агровиробника.

Література:

1. Аналітична доповідь. Формування моделі економічного розвитку України у післякризовому світі [Електронний ресурс]. – К. : НІСД, 2013. – 65 с. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>.
2. *Бабаєв В. Ю.* Технологія державного регулювання розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації / В. Ю. Бабаєв // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2011. – № 2 (40) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua> .
3. *Бородин Е.* Кака я модель агросектора нужна Украине? [Електронний ресурс] / Е. Бородин, И. Прокопа // Зеркало недели. Украина. – 2012. – № 18. – Режим доступу : <http://gazeta.zn.ua>.
4. *Горбонос Ф. В.* Реструктуризація економічного простору сільської територіальної одиниці як підгрунтя розвитку кооперації / Ф. . Горбонос, Н. Ф. Павленчик // Кооперативні читання : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 4 – 6 квітня 2013 р. – Житомир : Вид-во Житомирський національний агроекологічний університет, 2013.

5. *Дешковская Н. С.* Современные проблемы исследования сельскохозяйственной кооперации / Н. С. Дешковская // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 296.

6. *Зіновчук В. В.* Економічна сутність поняття “кооперація” [Електронний ресурс] / В. В. Зіновчук, А. Д. Корягіна // Українська кооперація. – 2010. – № 3. – Режим доступу : <http://www.ukrcoop-journal.com.ua>.

7. *Карлова В. В.* Державне регулювання духовного розвитку суспільства: синергетичний підхід / В. В. Карлова // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика : матер. наук.-практ. конф. за міжнар. уч. (8 квітня 2011 р.) : у 2 ч. Ч. 2 ; за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. – Львів : ЛПІДУ НАДУ, 2011. – 432 с.

8. *Коверзнев В. О.* Розвиток виробничої кооперації в Україні: історико-правовий аспект [Електронний ресурс] / В. О. Коверзнев // Право та управління. Електронне наукове фахове видання. – 2011. – № 3. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua>.

9. *Латинін М. А.* Аграрний сектор економіки України: механізм державного регулювання : монографія / М. А. Латинін. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”, 2006. – 320 с.

10. *Маркс К.* Капитал: Критика полит. экономии / К. Маркс ; предисл. Ф. Энгельса, Т. 1, Кн. 1 : Процесс производства капитала. – М. : Политиздат, 1988. – 891 с.

11. *Мироненко М. Ю.* Державне регулювання розвитку агропромислового комплексу [Електронний ресурс] / М. Ю. Мироненко // Економічні науки. Державне регулювання. – Режим доступу : <http://www.rusnauka.com>.

12. *Пантелеймоненко А. О.* Аграрна кооперація України: теорія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.

13. *Статівка Н. В.* Продуктивність аграрного сектора економіки України: важелі державного впливу : монографія / Н. В. Статівка. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”, 2010 – 300 с.

14. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua>.

15. *Ткач М.* Державне регулювання і державне управління: співвідношення понять / М. П. Ткач // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 8. – С. 110–113.

16. *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский ; предисл., комент. : Л. А. Булочникова, Г. Н. Сорвина, Т. П. Субботина. – М. : Экономика, 1989. – 496 с. – (Экон. наследие).

17. *Чаянов А. В.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. 2-е изд. / А. В. Чаянов. – М. : Книгосоюз, 1927.

18. *Шанин Т.* Три смерти Александра Чаянова [Электронный ресурс] / Т. Шанин // Социологический журнал. – 1995. – № 1. – Режим доступа : <http://www.yabloko.ru>.